

INTERNATIONAL JOURNAL OF
ISLAMIC ECONOMICS AND
FINANCE STUDIES

*Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları
Dergisi*

November 2017,
Vol:3, Issue:3
e-ISSN: 2149-8407

Kasım 2017,
Cilt:3, Sayı: 3
p-ISSN: 2149-8407

journal homepage: <http://ijisef.org/>

Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Para Vakıflarının Nakit İşletme Yöntemleri

Cash Management Methods of 18th Century Cash Waqfs in the Light of Accounting Records

Süleyman Kaya

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, suleymankaya@sakarya.edu.tr

Muhammed Emin Durmuş

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi, muhammeddurmus@sakarya.edu.tr

İsmail Bektaş

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi, ismailbektas@sakarya.edu.tr

Arif Akkaya

Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, akkayalar33@hotmail.com

Doi: 10.25272/j.2149-8407.2017.3.3.05

ÖZET

18. yüzyılda Üsküdar'da faaliyet gösteren vakıfların, Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nde tutulmuş olan muhasebe kayıtları esas alınarak hazırlanan bu çalışmada vakıfların nakit işletme yöntemleri ele alınmıştır. 1139/1726, 1184/1770, 1198/1784, 1212/1798 yıllarına ait vakıf muhasebe defterlerinin incelendiği çalışmada vakıfların muamele-i şer'iyye, bey bi'l-istiğlâl ve ferağ bi'l-istiğlâl akitleri ile nakitlerini işlettikleri ve mudarebe ve bidaa gibi usulleri kullanmadıkları tespit edilmiştir. İki bölümden oluşan makalenin birinci bölümünde zikredilen nakit işletme yöntemleri hakkında teorik malumat verilmiş, ikinci bölümde ise muhasebe defterlerinden elde edilen veriler analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar vakıfları, Muâmele-i şer'iyye, Bey bi'l-istiğlâl, Ferağ bi'l-istiğlâl

Keywords: Uskudar waqfs, Muâmele-i şer'iyye, Bey bi'l-istiğlâl, Ferağ bi'l-istiğlâl

ABSTRACT

In this paper, the cash management methods of the 18th-century Uskudar cash waqfs were examined according to the accounting records which were kept in the Uskudar Şer'iyye Sicilleri. When the accounting records of the waqfs for years of 1139/1726, 1184/1770, 1198/1784, 1212/1798 were investigated, it was found that these waqfs managed the cash money by using muamele-i şer'iyye, bey bi'l-istiğlâl and ferağ bi'l-istiğlâl contracts. It was also indicated that the cash money of the waqfs on those dates were not lent according to the mudaraba and bidaa methods. The paper was organised in two parts. While the above-mentioned cash management methods were theoretically explained in the first part, the data that obtained from the accounting records were analysed in the second part of the paper.

© 2017 PESA All rights reserved

Giriş

Osmanlı'da toplumsal hayatı şekillendiren vakıflar, günümüzde devletlerin yerine getirdikleri altyapı, eğitim, sağlık, bayındırlık, sosyal, kültürel ve dini hizmetler başta olmak üzere pek çok farklı alanda faaliyet göstermişlerdir.¹ Vakıflar, toplumsal hayatta böyle önemli bir fonksiyon icra ederek devletin yükünü hafifletmeleri neticesinde, devlet tarafından açık bir şekilde desteklenmişlerdir. Pek çok devlet erkânı tarafından kurulmuş olan vakıflar bu durumun göstergesidir.

Para vakıfları yüzyıllar içinde önemli bir gelişim göstererek Osmanlı vakıf medeniyetine farklı bir boyut kazandırmışlardır. Para vakıflarının böyle önemli bir gelişme göstermesinin arkasındaki en önemli etken, gayrimenkul vakıflarından farklı olarak bu vakıfların nakit para ile kurulmalarıdır. Böylece toplumun her kesimi para vakfı kurabilme imkânı elde etmiş, bu durumda para vakıflarının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda hem küçük nakdi birikimleri olan kimselerin vakıf kurabilmelerinin önu açılmış hem de finansmana ihtiyacı olanların bu ihtiyaçları giderilmiştir.

Para vakıfları gayrimenkul vakıflarının icra ettikleri fonksiyonların yanında finansman mekanizması fonksiyonunu da icra etmişlerdir. Ancak bir vakfın hem para hem de gayrimenkul vakfı olabilmesi de mümkündür. Kısaca ifade edilecek olursa; sadece nakit sermayeye sahip olan vakfa para vakfı, sadece gayrimenkule sahip olan vakfa gayrimenkul vakfı, hem para hem de gayrimenkule sahip olan vakfa ise hem para hem gayrimenkul vakfı denilmektedir.

Her vakıf, hizmetlerini sürdürebilmek için bir takım gelir kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır. Vakıfların üç tür gelir kaynağı vardır. Bunlar; nakit sermayenin işletilmesinden elde edilen gelirler, gayrimenkullerin kiraya verilmesinden elde edilen gelirler ve sahip oldukları zirai arazilerden elde ettikleri gelirlerdir. Bu çalışmada diğer gelir elde etme usulleri ihmal edilerek sadece nakit sermayeden gelir elde etme usulleri ele alınacaktır.

Faizin İslam dininde yasak olması Osmanlı ulemasını, toplumun finansman ihtiyacını faizsiz bir şekilde giderecek bir takım yöntemler geliştirmeye sevk etmiştir. Osmanlı uleması fıkıh mirasını tevarüs ederek muâmele-i şer'iyye, bey' bi'l-istiğlâl ve ferâğ bi'l-istiğlâl akitlerini geliştirmişlerdir.

Vakıfların nakit işletme yöntemlerinden olan bey' bi'l-istiğlâl ve ferâğ bi'l-istiğlâl işlemlerine konu olan gayrimenkuller rehin gibi teminat hükmünde kabul edilmektedirler. Bu sebeple vakıflar bu işlemleri yaparken herhangi bir teminat almaya ihtiyaç duymamaktadırlar. Muhasebe kayıtlarında istiğlâl ve ferâğ işlemleri doğrudan akitlerin ismi zikredilerek belirtilmektedir. Bu kayıtların zimem bölümünde istiğlâl veya ferâğ işlemine konu olan mülk hane ise "istiğlâl-i hane"², menzil ise "ferâğ-i menzil"³ gibi ifadeler açık bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak bu kayıtlarda muâmele-i şer'iyye ismi açık bir şekilde ifade edilmemektedir. Biz istiğlâl ve ferâğ dışındaki işlemleri aksi bir karine olmadığı sürece muâmele-i şer'iyye kabul etmekteyiz. Bizi bu kabule götüren iki karine vardır. Birincisi, vakfiyelerde muâmele ile borç verilecek paralar karşılığında "*kefil-i melî ve rehn-i kavî veya hâle göre bunlardan birisinin alınmasını şart etti*"⁴ gibi ifadelerle kefil veya rehin alınmasının şart koşulmasıdır. Zimem kayıtlarında da esas itibarıyla alınan teminatlar yazılmaktadır. Bey' bi'l-istiğlâl ve ferâğ bi'l-istiğlâl akitlerinde teminat akit konusu malın kendisi olduğundan bu akitler söz konusu olduğunda, "istiğlâl-i hane" ifadesi hem alınan teminatı hem de akdın kendisini ortaya koymaktadır. Diğer işlemlerde ise "ba-rehin", "ba-kefil" gibi ifadeler vardır. Bu işlemlerin mudârebe gibi ortaklığa dayalı bir akit olmayıp muâmele-i şer'iyye olması noktasındaki karinemiz ise şudur; muhasebe kayıtlarında vakfın gelirlerinin yazıldığı kısımda "*asl-i malı vakfın onu on bir buçuk gurusu hesabıyla bir senede hâsıl olan murabahası*"⁵ ifadesiyle vakfın o yıl hangi ribh oranıyla, kaç gurusu murabaha geliri elde ettiği bildirilmektedir. Bu murabaha geliri vakfın sabit bir gelir elde ettiğini göstermektedir. Buradan hareketle de vakıfların ortaklık yoluyla değil muâmele-i şer'iyye ile vakıf paraları işlettikleri anlaşılır.

¹ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları, Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.317, Mefail Hızlı, "Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış" Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, , sy. 7 (1998), s. 184.

² Üsküdar Mahkemesi 488, vr. 3a-1.

³ Üsküdar Mahkemesi 573 vr. 2b-1.

⁴ Balat Mahkemesi 2, vr.5a-1

⁵ Üsküdar Mahkemesi 541 vr. 80b-2.

Çalışmada yukarıda zikredilen yöntemlerin her biri tanımlanacak, nasıl yapıldığı açıklanacak ve vakıf muhasebe kayıtlarında bu yöntemlere dair bulunan veriler ortaya koyulacaktır. Bunun sonucunda vakıfların hangi usuller ile nakit sermayelerini işlettikleri, bu usullerden hangisini daha çok tercih ettikleri, hangi usul ile daha yüksek meblağlarda borç verdikleri tespit edilmiş olacaktır. Zikredilen hususlar çalışmanın temel hedefini oluşturmaktadır.

Para vakıflarını kuran hayır sahipleri genellikle vakfettikleri paraların nasıl işletileceğini vakfiyelerinde “muâmeleye verilmek”, “faideye verilmek”, “istiğlâl ve istirbah olunmak” gibi ifadelerle belirtmişlerdir.⁶ Bazı vakfiyelerde para vakıflarına ait paraların mudarebe ile de işletilmesine dair bilgiler bulunmaktadır.⁷ Ancak mütevelliler, vakıf paraları mudarebe gibi riskli ve uzun süreli olan bir usulle kullanılmak yerine muâmele-i şer’iye ve istiğlâl gibi risksiz, kolay ve daha kısa süreli usullerle kullanılmayı tercih etmişlerdir. Fakat bazı vakfiyelerde yer alan vakıf paranın mudarebe ile işletilmesine dair ifadelerden hareketle bazı araştırmacılar mudarebe ile de nakit paraların aktif bir şekilde işletildiğini ifade etmektedirler. Bu çalışmada 18. yüzyılda yaklaşık 70 yıllık bir sürede Üsküdar para vakıflarına ait bazı muhasebe defterleri incelenecek, vakıfların nakit işletme yöntemlerine dair veriler ortaya koyulacaktır. Böylece literatürde para vakıflarının mudarebe ve inan gibi ortaklıklarla da nakit sermayesini işlettiğine dair söylemlerin (en azından çalışmanın kapsadığı tarihlerde) ne kadar sıhhatli olduğu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Literatürde Osmanlı vakıfları hakkında yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu vakıfların sosyal boyutuyla ilgili olup genellikle ikincil kaynaklar kullanılarak hazırlanmıştır. Son yıllarda ise vakıfların hem iktisadi yönünü ele alan hem de birincil kaynaklar kullanan çalışmaların sayısı artmıştır. Bu çalışmada da 18. yüzyılın dört ayrı periyodunda Üsküdar’da faaliyet gösterip şer’iye sicillerinde muhasebe kayıtları tespit edilen bütün para vakıflarının nakit işletme yöntemlerine dair veriler ortaya konulmuştur. Çalışmanın ilk periyodu 1139/1726 yılıdır. *İsmail Bektaş* bu yıla ait muhasebe kaydını yüksek lisans tezinde ele almış olup vakıfların gelir ve giderlerini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.⁸ Çalışmanın ikinci periyodu 1184/1770 yılı olup bu yıla ait muhasebe kaydı *Muhammed Emin Durmuş* tarafından yazılan yüksek lisans tezinde incelenmiş ve vakıfların gelir ve giderlerine dair bütün veriler ortaya konulmuştur.⁹ Çalışmanın üçüncü periyodu 1198/1784 yılı olup bu yıla ait muhasebe kaydı *Süleyman Kaya* tarafından yazılan doktora tezinde ele alınmış ve vakıfların gelir kaynaklarına dair veriler tespit edilmiştir.¹⁰ Çalışmanın son periyodu olan 1212/1798 yılına dair muhasebe kaydı ise *Arif Akkaya* tarafından hazırlanmakta olan yüksek lisans tezinde incelenmekte ve vakıfların gelir-giderleri ayrıntılı bir şekilde araştırılmaktadır. Böylece üç yüksek lisans ve bir doktora çalışması olmak üzere makalenin yazarları tarafından yazılmış ve her biri 18. yüzyılın farklı bir tarihini ele alan tezlerde vakıfların nakit işletme yöntemlerine dair tespit edilen veriler bir araya getirilmiş ve dört tezde ulaşılan ortak kanaat ortaya konulmuştur.

1. Nakit İşletme Yöntemleri

İslam hukuk kurallarının dikkate alındığı Osmanlı toplumunda, para vakıfları da bu kurallar çerçevesinde işlem yapmışlardır. Paranın işletilmesi söz konusu olduğunda kuşkusuz faiz meselesi önem arz eder. Gerek devlet adamları gerekse ilmiye sınıfı faiz yasağı üzerinde hassasiyetle durmuşlardır. Şer’iye sicillerinde, ahkâm defterlerinde ve ulemanın verdiği fetvalarda, hiçbir şekilde faizin alınamayacağı açıkça ifade edilmiştir.¹¹ Dolayısıyla para vakıflarının, nakit sermayelerini işletirken doğrudan faizle işlem

⁶ Rumeli Mahkemesi 21, vr.1b-1, Balat Mahkemesi 2, vr. 5a-1, 13a-1, 21b-1, 48a-2, İstanbul Mahkemesi 12, vr.26b-1.

⁷ Üsküdar Mahkemesi 1, vr. 79b-2.

⁸ İsmail Bektaş, “Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1139/1726)”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE).

⁹ Muhammed Emin Durmuş, “Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1184-1188/1770-1174)”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE).

¹⁰ Süleyman Kaya, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari Ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2007).

¹¹ Abdurrahim Ef., Menteşzâde, Fetâvâ-yı Abdurrahim, Daru’t-Tıbaati’l-Ma’mure, İstanbul h. 1243, c. II, s. 83; Benderî, Kasım, el-Vakıatü’l-kebiratü’l-Giridiyye, yazma, İstanbul h. 1198 (İstanbul Müftülüğü Ktp. 162), vr. 146b; ayrıca bkz. Tosyevî, Osman b. Mehmed, Fevâidü’l-fetâvâ’l-Osmaniyye, y.y., yazma, ts. (İstanbul Müftülüğü Ktp. 310), vr. 129b; Erzurumî, Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa, Sefinetü’l-fetâvâ, müst. Ali b. Ahmed el-Ofî el-Paçanı, yazma, İstanbul h. 1254 (İstanbul Müftülüğü Ktp. 169), vr. 110a; İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri Arşivi, Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi

yapmaları mümkün değildir. Bundan dolayı Osmanlı uleması, insanların finansman ihtiyacını karşılarken faize bulaşmamak adına fıkıh mirasından hareketle bir takım yöntemler geliştirmiştir. Aşağıda tek tek ele alacağımız bu yöntemler, muâmele-i şer'iyeye, istiğlâl ve ferâğ bi'l-istiğlâldir.

1.1. Muâmele-i Şer'iyeye

Fıkıh kitaplarında ve fetvalarda, muâmele-i şer'iyeye adına yapılmış genel ve kapsayıcı bir tanım tespit edilememiştir. Osmanlı öncesi fukaha bu işleme beyu'l-îne demektelerdir. Osmanlılar bu akdi tevarüs ederek muâmele-i şer'iyeye diye adlandırmışlardır. Hamza Efendi'nin Bey' ve Şira adlı risalesinin iki şerhinde de muâmele-i şer'iyenin, bey'ul-îne olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir.¹²

Muâmele-i şer'iyeye, faizin açıkça haram kılındığı, faiz yiyenlerin Allah ve Resulüne karşı savaş açtığı ifade edilen bir iktisadi düzende, insanların finansman ihtiyacını karşılarken meydana gelecek olan fazlalığın satım akdinden kaynaklanmasını sağlayan bir hile-i şer'iyedir. 18. yüzyıl kaynaklarına bakıldığında, yapılan bu işleme devr-i şer'i de denildiği görülmüştür.¹³ Para vakıfları, muâmele-i şer'iyeye ile borç verdikleri kişilerden, faiz adı altında bir fazlalık almak yerine, araya satım akdi koyarak bu fazlalığı meşru hale getirmişlerdir.

Kaynaklarda muâmele-i şer'iyenin tanımı yerine yapılaş şekline yer verildiği görülmüştür. Akifzâde'nin yaptığı açıklamada muâmele-i şer'iyenin yapılaş şekillerinden biri izah edilmiştir.¹⁴ Buna göre, borç veren kişi, verdiği borcun (100 kuruş borç verdiğini varsayalım) yanı sıra bir malını da belli bir bedel karşılığında (15 kuruş olduğunu varsayalım) bir yıl vadeyle borç alan kişiye satar. Borç alan kişi o malı üçüncü bir kişiye hibe eder, o da borç veren kişiye hibe eder. Bu işlem neticesinde borç veren kişi 100 kuruş borç vermiş ve bir yıl sonunda 115 kuruş alacaklı olmuştur. Araya satım akdi girmesinden dolayı ortaya çıkan fazlalık, Osmanlı ulemasının ekseriyeti tarafından meşru kabul edilmiştir.

Tuhfetü'l-ahyâr'da muâmele-i şeriye şöyle tanımlanır: "*Muâmele, karz ihtiyacından dolayı değeri az olan şeyi pahalı fiyata satın almaktır.*"¹⁵ Borç talep eden kişi nakit ihtiyacından dolayı değeri az olan bir malı vadeli ödemek üzere değerinden daha fazlaya satın alabilmektedir. Bu da muâmele-i şer'iyenin diğer bir yapılaş şeklini ifade etmektedir. Muâmele-i şer'iyenin bu tarz yapılaş şekli en yaygın kullanılan şeklidir. Bu yöntemi daha açık hale getirmek gerekirse şöyle bir örnek verilebilir: Borç almak isteyen A şahsı bir malını, borç veren B şahsına 100 kuruşa satar. Her iki taraf da mal ve bedeli teslim aldıktan sonra, A şahsı sattığı malı 115 kuruşa bir yıl vade ile tekrar satın alır. Bu işlem sonucunda, borç almak isteyen A şahsı, 100 kuruş almış ve bir yıl sonra ödemek üzere 115 kuruş borçlanmış olur.¹⁶

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi muâmele-i şer'iyenin birden fazla yapılaş şekli mevcuttur. Verilen örneklerin sayısı ve çeşidi daha da arttırılabilir fakat hepsinin ortak noktası, araya bir satım akdi koyularak, ileride ödenmek üzere borçlanılan miktarın fazlasının satım akdinden kaynaklanmış olmasını sağlamaktır.

Farklı nakilleri ve rivayetleri bulunması sebebiyle, fukahanın bazıları bu akdin caiz, bazıları mekruh bazıları da tahrimen mekruh olduğu yönünde kanaat bildirmiştir.¹⁷ Bey'ul ine akdinin hükmü Hanefi ulema tarafından tartışılmasına karşın Osmanlı asırlarında caiz olduğu genel kabul görmüştür. Ebussuud Efendi'nin muâmele-i şer'iyeye hakkında fetvası da şöyledir: "*Zeyd, mülk akçenin muâmele-i şer'iyeye ile alınan ribhü haramdır derse ne lazım olur? el-Cevap: Muâmele-i sahiha olıcak haram dememek gerek.*" *Ebussuud*.¹⁸ Ebussuud Efendiden daha önce yaşamış olan İbn Kemal (ö. 940/1534), aldatma ve hilenin

311, 21a-2; Rumeli Kazaskerliği 312, 58b-3; 89a-1; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Ahkâm Defterleri, 7/1132, 12/353, 761.

¹² Tarikatçı Emir, Tebyünü'l-Merâm, vr. 74a; Seydişehrî, Şerh-i Bey' ve Şira, vr. 136b.

¹³ Halebî, İbrahim b. Mustafa b. İbrahim, Tuhfetü'l-ahyâr, yazma, y.y., h. 1152 (Süleymaniye, Nâfiz Paşa 261), vr. 466b.

¹⁴ Akifzâde, Abdurrahim b. İsmail b. Mustafa Akif el-Amasî, Mecelletü'l-Mehâkim, yazma, yy., ts. (Süleymaniye, Kasidicizâde 274).

¹⁵ Halebî, İbrahim b. Mustafa b. İbrahim, Tuhfetü'l-ahyâr, yazma, yy., h. 1152 (Süleymaniye, Nâfiz Paşa 261), vr. 466b.

¹⁶ Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s. 274; Erzurumî, Bahru'l-fetâvâ, vr. 165b; Erzurumî, Sefinetü'l-fetâvâ, vr. 110b; Sunullah b. Ali, Mecmûa-i Mesâil-i Fikhiyye, vr. 201b.

¹⁷ Tarikatçı Emir, Şeyh Mustafa b. Abdullah Efendi, Tebyünü'l-merâm, müst. Seyyid Mehmed b. Ahmed, yazma, yy., h. 1166 (Süleymaniye, H. Hayri – H. Abdullah Ef. 186), vr. 74a.

¹⁸ Ebussuud Efendi, Fetava, SK, İsmihan Sultan, nr. 223, v. 141b-142a.

bulunmadığı muâmele-i şer'iyeyi caiz görmüş hatta faizden kaçınmak için yapılan bu akdi güzel kabul etmiştir.¹⁹

Para vakıflarının meşruiyeti tartışmalarının en yoğun olduğu dönem 16. yüzyıldır. Bu tartışmaların asıl konusu paranın vakfedilip vakfedilemeyeceğidir. Vakfedilen paraların muâmele-i şer'iyeye ile işletilmesi meselesi ise pek tartışılmamıştır. Bunun sebebi olarak Osmanlı öncesi Hanefi otoritelerinin bu uygulamayı meşru görmüş olmaları ve bu hususta örf oluşmuş olması sebebiyle artık tartışmaya hacet olmadığının düşünülmesi söylenebilir. Bu sebeple tartışma muâmele-i şer'iyeden ziyade paranın vakfedilmesi konusunda cereyan etmiştir. 16. yüzyılda para vakfının caiz olmadığını savunan iki önemli fakih olan Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (v. 954/1547) ile Birgivi Mehmed Efendi (v. 981/1573) bu konu hakkında müstakil eser kaleme almışlardır. Çivizâde, Kadıhan'ın fetvasından yola çıkarak muâmele-i şer'iyenin haramdan sakınmak için yapıldığını ve bu muâmele ile işlem yapanların sevap kazanacaklarını ifade eder.²⁰ Birgivi Mehmet Efendi ise paranın vakfedilmesinin ortaya çıkaracağı problemleri sayarken bu paraların Efendimiz tarafından zemmedilen ve ulema tarafından kerih görülen bey'ul ine ile işletilmesinden, bazı mütevellilerin fetva kitaplarından cevaz verilen i'ne akdinin şekillerini bilmediklerinden dolayı haram olan ribaya düştüklerinden söz eder.²¹ Ancak bu görüşler çok fazla taraftar bulamamış ve muâmele-i şer'iyeye, kahir ekseriyetle caiz görülmüştür. Çalışmanın kapsadığı tarih olan 18. yüzyılda da muâmele-i şer'iyenin fukahanın çoğunluğu tarafından caiz görüldüğü gerek şer'iyeye sicillerine gerek ahkâm defterlerine kaydedilen hükümlerden anlaşılmaktadır.²²

1.2. İstiğlâl

Mecelle'de geçen istiğlâl tanımı şöyledir: “*Bayi' bir malı isticar etmek üzere vefâen bey'etmektir.*”²³ Bu tanımı biraz açmak gerekirse istiğlâl, satıcının kendi malını tekrar kiralamak üzere geçici olarak satmasıdır. Tanımdan da anlaşıldığı üzere bey' bi'l-istiğlâl, kiralama şartı ile yapılan bey' bi'l-vefa akdidir.

Bey' bi'l-istiğlâl akdi bey' bi'l-vefâ akdinin Osmanlı döneminde geliştirilmiş bir türüdür. Mecelle'de bey' bi'l-vefanın tanımı şöyle yapılmıştır: “*Bir kimse bir malı âhara semeni reddettikde geri vermek üzere şu kadar guruşa satmaktır.*”²⁴ Bir başka bey' bi'l-vefa tanımı ise şöyledir: “*Bedelini geri getirdiğimde bana satman şartıyla sana sattım, diyerek yapılan akde bey'u'l-vefâ denir.*”²⁵ Tanımlardan anlaşıldığına göre bey' bi'l-vefa, borç alan kişinin, borcunu ödediğinde geri almak şartıyla bir malını borç verene satmasıdır. Burada borç verenin kazancı, borçlu ödemesini yapana kadar onun malını kullanmasıdır. İstiğlâl akdinde ise, borç veren kişi, borçludan istiğlâlen aldığı gayrimenkulü ona borcunu ödeyinceye kadar kiralar. Burada da borç verenin kazancı, alacağını tahsil edene kadar kira geliri elde etmesidir. Sonuç olarak, bey' bi'l-vefa akdinde borç veren kişi, ilgili gayrimenkulü bizzat kendisi kullanıp istifade ederken, bey' bi'l-istiğlâlde, genellikle borçluya kiraya verip kira bedelini alır. Para vakıflarının, bey' bi'l-vefa yerine daha çok bey' bi'l-istiğlâl akdini tercih etmelerinin sebebi, istiğlâlin sabit kira getirisinin olmasıdır. Şer'iyeye

¹⁹ İbn Kemal, Mühimmatül Fetava, SK, Kılıç Ali paşa, nr. 464, v.161b-162a, Aktaran: Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği, s.55.

²⁰ “*Bazı kütüb-i fikhiyyede 'bey'-i ine câizdir lakin mekruhtur' deyu tasrih olunmuştur, ama Kâdhân aleyhi'r-rahme İmam Ebû Yusuf'dan rahimehullah 'Caizdir, belki edenin eline ecir girer' deyu nakil eder, kerahet cevaza münâfi değildir ve İmam Yusuf re'yi üzere edenin eline ecr olmanın sebebi nedir, tafsille i'lam buyurulup indallahi'l-kerim müsâb olasız. el-Cevab: Bey-i ine dedikleri ribâ hususunda olan hile-i şer'iyedir. Sahih budur ki; münâfi değildir. Me'cür olmanın sebebi haram olan ribâdan kaçıp sûret-i şer'iyeye koyduğudur, haramdan ihtiraz edip nefsinı keffâetmek ile me'cür olur, vallahu a'lem, ketebehu el-fakîr Şeyh Mehmed*”, Veli b. Yusuf (der.) Mecma'u'l-fetâvâ, yy., yazma, ty. (Sül. Ktp. Esad Efendi, nr. 1098), vr. 81b.

²¹ Birgivi, Muhyiddin Mehmed b. Pir Ali (v. 981/1573), er-Reddu alâ Ebussuûd fi vakfi'n-nukûd, yy., yazma, ty. (Sül. Ktp. Laleli, nr. 466), vr. 72a.

²² Süleyman Kaya, XVIII. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları”, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, (2010) 15/29, s. 5.

²³ Ahmet Cevdet Paşa, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, İstanbul: Matba-i Osmaniye 1300, SK, Bölüm: İbrahim Efendi, md. 119.

²⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, md. 118.

²⁵ Dürrizâde, Mehmed Ârif Efendi, Neticetü'l-fetâvâ, ter. Seyyid Hafız Mehmed el-Gedûsî, Matbaa-i Âmire, İstanbul h. 1265, s. 496; Atâullah Mehmed Ef., Mecmûa-i Atâiyye, müst. Ali b. Yahya, yazma, İstanbul h. 1140 (Süleymaniye, Esad Ef. 920), vr. 132a.

sicillerinde, bey' bi'l-vefa akdi ile nadiren karşılaşılsa da bey' bi'l-istiğlâl akdi ile sıklıkla karşılaşmak mümkündür.²⁶

Bey' bi'l-vefâ akdi Osmanlı öncesi Hanefi fukaha tarafından meşru kabul edildiğinden Osmanlı döneminde ciddi bir itirazla karşılaşmamıştır. Ancak bey' bi'l-vefanın hangi akdin hükümlerine tabi olacağı konusundaki tartışmalar Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür. Ulemanın bazıları bu akdin rehin, bazıları bey'-i fasid, bazıları da bey'-i caiz hükmünde olduğunu savunmuşlardır. Akifzade bu görüşleri genel hatlarıyla ifade edip Osmanlı ulemasının tercihini şöyle açıklar:

*“Cümle-i akvâlden bazıları hakikaten rehin olmaktır. Ve buna kibar-i fukahadan zahib çoktur. Meşâyih-i devlet-i âliyeden dahi İbn Kemal, Ebussuûd ve Zekeriyazâde buna zahib olduklarını Ankaravî merhum hâmiş-i mecmuasında beyan eder. Ve bazıları bey'-i caiz olmasına zahiblerdir. Ve ekser ulema fetâvâsı bey'-i fasid olmaklığına zahiblerdir. Ve bir mezheb-i câmi' dahi vardır ki; bu akit caiz, fasid ve rehinden mürekkeb bir muâmeledir. Zann-i fakiranem budur ki meşâyih-i devlet-i Osmaniye fetâvâ-yı Türkîleri galiben bu mezheb-i câmi' ile amele mebnidir.”*²⁷

Bey' bi'l-istiğlâlin caiz olması için bey'-i caiz hükmünde kabul edilmesi gerekmektedir. Diğer ihtimallerden olan rehin veya bey'-i fasid görülmesi durumunda, caiz kabul edilemeyecektir. Zira rehin olduğu kabul edilse rehin alınan malın satıcıya kiraya verilmesi mümkün olmayacağından dolayı caiz görülmecektir.

Bey' bi'l-istiğlâl tıpkı muâmele-i şer'iyye gibi, insanların finansman ihtiyacını karşılarken, faiz yasağını ihlal etmemek için Osmanlı uleması tarafından bey' bi'l-vefa akdi tevarüs edilerek geliştirilmiştir. Hanefi mezhebinde insanların faize ve diğer haramlara düşmemek için bir takım hile-i şer'iyelere cevaz verildiği bilinmektedir ki Osmanlı Devleti de bu mezhebi esas almıştır.²⁸

• 1.3. Ferâğ bi'l-İstiğlâl

Ferâğın sözlük anlamı, bir işle uğraşmayı bırakmak ve boş kalmaktır. Terim anlamı ise, *“Bir şahsın gayr-i menkul mal üzerindeki tasarruf hakkını bir başkasına terk ve tefvîz etmesini ifade eder. Ferâğda bulunana fârîğ, lehine ferâğda bulunulan kişiye de mefruğ leh denir.”*²⁹ Osmanlı Devletinde, gayrimenkul malların bir rakabesi bir de tasarruf hakkı konusudur. Rakabe, sözlükte; temlik ve temellükü kabul eden aynı ve zati her şeye denir.³⁰ Kısaca rakabe, bir gayrimenkulün sadece çıplak mülkiyetini ifade ederken, tasarruf hakkı ise o mülkiyetin kullanım hakkının kime ait olduğunu gösterir.

Osmanlı hukukunda, devlete ait olan miri araziler ve icâreteynli vakıf mülkler üzerinde özel mülkiyetin kurulması imkânsızdır. Bu tarz mülkler satışa konu olmadığı için sadece kullanım hakkı el değiştirebilmektedir. Miri arazilerin ya da icâreteynli vakıf mülklerin tasarruf/kullanım hakkının bir başkasına devredilmesine ferâğ denilmektedir.³¹ Bey'bi'l-vefada olduğu gibi ferâğ işleminin, alınan bedel ödendiğinde tasarruf hakkının geri alınması şartıyla yapılmasına da ferâğ bi'l-vefa denir. Benzer şekilde ferâğ bi'l-vefanın, tasarruf hakkı devredilen malın kiralanması şartıyla yapılması da ferâğ bi'l-istiğlâldir.³²

Diğer alışveriş akitlerinde olduğu gibi bu akit de icap ve kabul ile gerçekleşmektedir. Fakat diğer alışveriş akitlerinden ve bey' bi'l-istiğlâlden farklılık arz eden yanları da vardır. Bunlardan birincisi, akde konu olan mülkün ferâğ ile tasarruf hakkının el değiştirebilmesi için mütevellinin izninin gerekmesidir. Mütevellinin haberi ve izni olmadan gerçekleşen ferâğ akitleri, mevkuף hükmündedir.³³ Müteveli, dilerse bu akdi bozabilir dilerse onay verip devam ettirebilir. Mütevellinin, ferâğ akitlerinde izni şart

²⁶ Konuyla ilgili bazı örnekler için şu belgelere bakılabilir: Hasköy Mahkemesi 5, vr.26-1, Üsküdar Mahkemesi 1, vr.79b-3, Rumeli Mahkemesi 21, vr. 45b-2, İstanbul Mahkemesi 3, vr.10a-3, Bab Mahkemesi 3, 5a-1 Eyüp Mahkemesi 49, vr.48a-1, Galata Mahkemesi 90, vr.73a-7.

²⁷ Akifzâde, Mecelletü'l-mehâkim, vr. 294b.

²⁸ Bkz. Köse Saffet, “Hiyel”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XVIII (Ankara 1998), s. 172.

²⁹ Bardakoğlu Ali, “Ferâğ” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), c.XII (Ankara 1995), s. 351.

³⁰ Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, 3. Baskı İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010, s. 474, Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993, s.7.

³¹ Bardakoğlu, s. 351.

³² Süleyman Kaya, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları”, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, (2010) 15/29, s. 11.

³³ Bardakoğlu, s. 352.

olduğu gibi bu işlemi sonlandırıp tasarruf hakkının önceki sahibine dönmesinde de izni gerekmektedir.³⁴ Vakıf mallarının zarar görme ihtimalinin önünü kapatmak için ferâğ işlemlerinde mütevellî izni şartı konulmuştur diyebiliriz. Zira mütevellî vakıf mülklerden birinci derecede sorumlu olan görevlidir. Ferâğ bi'l-istiğlâl'in ikinci farkı da akdi yapan mutasarrıf, çocuğu olmadan vefat etmişse, ilgili mülk mahlûl olur ve vefat edenin alacaklıları vakıftan hiçbir hak talep edemez. Alacaklılar ancak ölen kişinin terekesinden alacağını talep edebilir.³⁵

2. Nakit İşletme Yöntemlerine Dair Elde Edilen Veriler

18. yüzyıl Üsküdar vakıflarının fiilen kullandığı nakit işletme yöntemlerine dair veriler yukarıda da ifade edildiği üzere 4 farklı çalışmanın ürünüdür. Muhasebe kayıtlarının incelendiği bu çalışmalarda vakıfların nakit işletme yöntemleri, kayıtlarda yer alan zimem bölümünden elde edilmektedir. Şöyle ki; zimem bölümünde vakfın kime, ne kadar ve hangi teminat usulü ile borç verdiğine dair bilgiler ayrıntılı olarak verilmektedir.³⁶ İstiğlâl ibaresinin yer aldığı kayıtlar bey' bi'l-istiğlâl, ferâğ ibaresinin yer aldığı kayıtlar ferâğ bi'l-istiğlâl yöntemlerinin kullanıldığını göstermektedir. Ancak, muâmele-i şer'iyye diğer yöntemler gibi açık ibare olarak yazılmamış olup o işlemin muâmele-i şer'iyye olduğu rehin, temessük ve kefalet gibi teminatların alınmış olmasından anlaşılmıştır. Bazı vakıflarda zimem bölümünde vakfın mütevellîsinin de yer aldığı görülmektedir. Ancak mütevellînin hangi yöntem ile borç aldığına dair herhangi bir bilgi verilmemesinden dolayı bu nevi işlemler her dört çalışmada da müstakil bir başlık olarak değerlendirilmiştir.

18. yüzyıl Üsküdar vakıflarının nakit işletme yöntemlerine dair 4 farklı çalışmadan elde edilen veriler tablo halinde şu şekildedir:

Tablo 1: Nakit İşletme Yöntemleri 1139/1726-1184/1770-1198/1784-1212/1798

Yöntem	İşlem Sayısı ve Oranı				Toplam Miktar (Guruş) ve Oranı			
	İsmail Bektaş (1139/1726)	M. Emin Durmuş (1184/1770)	Süleyman an Kaya (1198/1784)	Arif Akkaya (1212/1798)	İsmail Bektaş (1139/1726)	M. Emin Durmuş (1184/1770)	Süleyman Kaya (1198/1784)	Arif Akkaya (1212/1798)
Muâmele-i Şer'iyye	135 %38,8	373 %52,3	432 %58,3	346 %55,2	3.996,5 %23,3	15.993 %32,3	24.871 %41,3	26.061 %42
Bey 'Bi'l-İstiğlâl	189 %54,3	292 %40,9	256 %34,5	204 %32,5	12.311 %71,8	29.439 %59,5	29.905 %49,6	26.141 %42
Ferâğ Bi'l-İstiğlâl	5 %1,4	4 %0,5	8 %1,1	30 %4,78	222 %1,4	915 %1,8	2.467,5 %4,1	3575 %6
Mütevellî	20 %5,4	44 %6,1	45 %6,1	48 %7,6	608,5 %3,5	3119 %6,4	2.969 %5	6384 %10
Toplam %100	349	713	741	628	17.138	49.466	60.212,5	62.161

Tablo oluşturulurken her bir çalışmada incelenen muhasebe kayıtlarının tarihleri göz önüne alınmış ve soldan sağa kronolojik bir sıralama gözetilmiştir. *Bektaş*'ın çalışmasında 1139/1726 senesi muhasebe kayıtlarının yer aldığı Üsküdar Mahkemesi 417 numaralı defter incelenmiş olup 36 farklı muhasebe kaydına ulaşılmıştır. Bu kayıtlarda toplamda 43 farklı vakfın muhasebesine yer verilmiştir. Vakıf adedi ile muhasebe kaydı adedi arasındaki fark bazı kayıtlarda birkaç vakfın bir araya getirilerek tek bir kayıt altında muhasebelerinin tutulmasından kaynaklanmaktadır.³⁷

³⁴ Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s. 258; İstanbul Mahkemesi 41, 44b-1; İstanbul Mahkemesi 45, 11b-3.

³⁵ "Zeyd bila veled fevt olmağla mütevellî âhara icar murad eylese Amr bedeli Zeyd'in terekesinden talep etmeyüp mütevellîyi men'a kâdir olmaz", Şerifzâde, Revâiyihü'z-zekiyye, s. 188; ayrıca bkz. Akifzâde, Mecelletü'l-mehâkim, vr. 132b.

³⁶ Muhammed Emin Durmuş ve İsmail Bektaş, "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu", Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, (2017):3/2, s. 207.

³⁷ Bektaş, "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1139/1726)" 2017, s. 24

Durmuş'un çalışmasında 1184-1188/1770-1774 seneleri muhasebe kayıtlarına yer verilen Üsküdar Mahkemesi 488 numaralı defter incelenmiştir. Bu defterde toplam 81 Üsküdar vakfına yer verilmiş olup 39 vakfin sadece nakit sermayeye sahip olduğu ve bu sermayeden gelir elde ettiği, 35 vakfin hem nakit sermayelerinden hem de gayrimenkullerinden gelir elde ettiği, 7 vakfin ise sadece sahip olduğu gayrimenkullerden gelir elde ettiği tespit edilmiştir.³⁸ *Durmuş'un* tabloda yer alan verilerinde 1184/1770 senesi esas alınmıştır. Ancak bazı vakıfların 1184 senesi kayıtlarının tespit edilememesinden dolayı vakfın 1184/1770 senesine en yakın tarihteki muhasebe kaydı dikkate alınmış ve tabloya dahil edilmiştir.³⁹

Kaya'nın çalışmasında Üsküdar Mahkemesi 513 ve 525 numaralı defterler incelenmiş ve 1198-1200/1784-1786 senesine ait 81 vakfın muhasebe kaydına ulaşılmıştır. Mezkûr 81 vakıftan 28 tanesinin sadece nakit sermayeden, 42 tanesinin hem nakit sermaye hem de gayrimenkulden, 11 tanesinin ise sadece gayrimenkullerden gelir elde ettiği tespit edilmiştir.⁴⁰ Ayrıca tabloda *Kaya'nın* verileri 1198/1784 senesi alınarak oluşturulmuş olmakla birlikte 1198/1784 senesi muhasebe kayıtlarına ulaşılmayan 4 vakıftan iki tanesinin 1199/1785, diğer iki vakfın ise 1200/1786 senesi muhasebe kayıtları dikkate alınmış ve tabloya dâhil edilmiştir.⁴¹

Akkaya'nın hazırlamakta olduğu çalışması ise Üsküdar Mahkemesi 541 ve 573 numaralı defterleri kapsamaktadır. Akkaya'nın çalışması 1212-1216/1798-1802 olmak üzere 5 senelik bir periyodu kapsamaktadır. Çalışmadan elde edilen verilere göre 86 vakıftan 29 tanesi sadece nakit sermayeden, 43 tanesi hem nakit sermaye hem de gayrimenkulden, 14 tanesi ise sadece gayrimenkulden gelir elde etmektedir. Akkaya'nın verileri 1212/1798 senesi esas alınarak oluşturulmuş ancak bu yılda muhasebe kaydı tespit edilemeyip daha sonraki yıllarda muhasebe kaydı tespit edilen vakıfların bir yıllık verileri tabloya dâhil edilmiştir.

Tabloda görüldüğü üzere nakit işletme yöntemleri işlem sayısı ve işlem miktarı olmak üzere iki farklı açıdan ele alınmıştır. Buna göre vakıfların hangi senelerde hangi yöntemi daha çok tercih ettiği ve hangi yöntem ile hangi senelerde daha fazla miktarda işlem yaptığı ortaya çıkmakta ve çalışmalar arasında karşılaştırma yapma imkânı doğmaktadır.

Muâmele-i şer'iyyenin tablodaki veriler ışığında 18. yüzyıldaki seyrine bakıldığında oransal olarak hem işlem sayılarında hem de işlem miktarlarında bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Kanuni dönemi Üsküdar vakıfları üzerine çalışan *Tahsin Özcan*, 920-974/1514-1566 seneleri arasındaki 54 senelik periyotta vakıfların %82,5 oranında muâmele-i şer'iyye ile nakit işlettiklerini ortaya koymaktadır.⁴² Bu verilere göre Kanuni döneminde vakıfların büyük ölçüde muâmele-i şer'iyye kullandığı, bu usulün 974/1566'dan 1139/1726'ya varıncaya kadar önemli ölçüde bir azalma gösterdiği ve daha sonrasında tekrar bir yükselme gösterdiği gözlenmektedir. Muâmele-i şer'iyyenin işlem başına düşen ortalama miktarı açısından seyrine bakıldığında da işlem sayıları ve miktarlarına benzer bir artış görülmektedir. 1139/1726'da 30, 1184/1770'de 43, 1198/1784'te 57 ve 1212/1798'de 75 kuruluş civarında olan ortalamalar bu durumu açıkça göstermektedir. Yüzyılın sonlarına doğru daha yüksek meblağlarla muâmele-i şer'iyye işlemi yapılmıştır.

Bey' bi'l-istiğlâl bakıldığında ise hem işlem sayısı hem de işlem miktarı açısından 18. yüzyıl boyunca oransal olarak bir azalış gözlenmektedir. Nitekim işlem sayısı açısından 18. yüzyılın ilk yarısında %50'lerin üzerinde olan bey' bi'l-istiğlâl, yüzyılın sonlarında %30 civarlarına gerilemiştir. Aynı durum farklı oranlarda olsa da işlem miktarları açısından da geçerlidir. *Özcan'ın* elde ettiği verilere göre ise Kanuni dönemi Üsküdar vakıflarında bey' bi'l-istiğlâl oranı işlem sayısı açısından %5,8'dir.⁴³ Bu durum bey' bi'l-istiğlâl akdinin o dönemde yeni ortaya çıkan bir akit olması ile açıklanabilir. Bu verilere göre bey' bi'l-istiğlâlin 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarında yaygınlaştığı ancak daha sonra tekrar bir

³⁸ Durmuş, "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1184-88/1770-74)" 2016, s. 183-184

³⁹ Durmuş, "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1184-88/1770-74)" 2016, s. 23

⁴⁰ Kaya, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt. 15, sy. 29 (2010/2), s. 97

⁴¹ Kaya, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları", (2010/2), s. 131.

⁴² Özcan, s. 375.

⁴³ Özcan, s.375.

azalma gösterdiği söylenebilir. Bey' bi'l-istiğlâl akdinin muâmele-i şer'iyeye nazaran daha garantili ve güvenilir bir akit olmasından dolayı bey'bi'l-istiğlâl akdi yüksek miktardaki işlemleri yapmaya daha müsait bir yapı arz etmektedir. Bu durum bey' bi'l-istiğlâl işlemlerinde işlem başına düşen ortalama gurus miktarlarında açıkça görülebilmektedir. Nitekim 1139/1726'da 65, 1184/1770'de 100, 1198/1784'te 116 ve 1212/1798'de 128 gurus civarında bir ortalama ile bey' bi'l-istiğlâl akitleri gerçekleştirilmiştir. Ortaya çıkan bu ortalamalar da yüksek miktarlardaki işlemlerde muâmele-i şer'iyeden ziyade bey' bi'l-istiğlâl akdinin kullanıldığını gösterir niteliktedir. İstiğlâl ile verilen borçların nispeten daha yüksek meblağlarda olmasının sebebi borç alacak olan kişilerin akit sonunda geri almak üzere mülklerini vakfa satmaları olabilir. Ancak incelenen kayıtlarda çok düşük miktarlarla da istiğlâl ile borç verildiği görülmüştür. Bu da istiğlâl işlemi gerçekleşirken vakfa satılan mülkün gerçek değeri üzerinden işlem yapılmadığı ihtimalini hatıra getirmektedir. Fakat yukarıda da ifade edildiği üzere arada satım işlemi olduğu için ortalamanın daha yüksek çıkmış olması imkân dâhilindedir.

Vakıfların nakit işletme yöntemlerinden bir diğeri ferâğ bi'l-istiğlâl akdidir. Tabloda görüldüğü üzere 18. yüzyıl Üsküdar vakıfları bu yöntemi, muâmele-i şer'iyeye ve bey' bi'l-istiğlâl yöntemlerine nazaran bir hayli az tercih etmiştir. İlgili senelerde de ferâğ oranlarında cüzi bir artış gözlense de işlem sayılarının çok az olmasından dolayı net bir yorum yapmak mümkün gözükmemektedir. Ferâğ işleminin diğer akitlere nazaran çok az kullanılmasının farklı sebepleri olabilir. Borç talep edenlerin tasarruf hakkına sahip oldukları bir gayrimenkullerinin olmaması veya bu işlem için mütevellinin izninin gerekli olması gibi bir prosedürün olması muhtemel sebepler olarak zikredilebilir. Ancak ferâğ ile yapılan toplam işlem miktarlarının yüzyılın sonlarına doğru gidildikçe bir miktar arttığı görülmektedir. 1139/1726'da 222 gurus olan toplam miktar 1212/1798 yılında 3.575 gurusu yükselmiştir. Ferâğ işlemindeki bu artışın 18. yüzyılda icâreteynin yaygınlaşmasına paralel olduğu söylenebilir.⁴⁴ Zira icâreteynde tasarruf hakkı devredilmektedir ki bu hakkın devri ferâğ işlemiyle gerçekleştirilebilmektedir. Hatta icâreteynin bu yüzyılda çok yaygınlaşmış olmasından hareketle bizim bey' bi'l-istiğlâl kabul ettiğimiz işlemlerin bir kısmının da ferâğ bi'l-istiğlâl olma ihtimali vardır. Zira biz açıkça ferâğ ifadesi yer alan işlemleri ferâğ bi'l-istiğlâl, sadece istiğlâl yazılan işlemleri ise bey' bi'l-istiğlâl kabul ettik.

Muhasebe kayıtlarında mütevellilerin de nakit sermaye kullandıkları açık bir şekilde ifade edilmektedir. Ancak mütevellinin hangi yöntemle işlemi gerçekleştirdiğine dair hiçbir kayıta bilgi verilmediği görülmektedir. Bundan dolayı mütevellilerin işlemleri nakit işletme yöntemlerinden herhangi birine dâhil edilememiş ve müstakil bir başlık olarak işlem sayıları ve işlem miktarları verilmiştir. Mütevellilerin kullandıkları ortalama miktarlar ise 1139/1726'da 87, 1184/1770'te 71, 1198/1784'de 66 ve 1212/1798'de 133 gurus civarındadır. Rakamlardan anlaşıldığı üzere mütevellilerin aldıkları miktarlar giderek azalmış ancak 1212/1798 yılında bir hayli yükselmiştir.

Mütevellilerin aldıkları paraların miktarının, toplam verilen borç miktarı içerisinde çok önemli bir yer tutmamasından hareketle aynı yıllar için Bursa'daki vakıf mütevellilerinin, vakıf sermayesini kendileri alıp İstanbul'daki sarraflara daha yüksek oranlarla ödünç vererek şahsi gelir elde ettikleri tespitinin⁴⁵ Üsküdar'da görev yapan mütevelliler için geçerli olmadığı söylenebilir.

Tabloda görüldüğü üzere her bir nakit işletme yöntemi ayrı ayrı ele alınmış olmakla birlikte işlem sayıları genel toplamları ve işlem miktarları genel toplamları da tabloya dâhil edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere vakıfların sayısı 18. yüzyılın ilk yarısından 18. yüzyılın sonlarına kadar artarak devam etmiştir. Bu durum artan vakıf sayıları ile birlikte hem işlem sayılarına hem de işlem miktarlarına yansımıştır ki 1184/1770'te 50 bin gurus civarlarında olan işlem hacmi 1198/1784 ve 1212/1798'lerde 60 bin guruslara kadar yükselmiştir. Burada 1139/1726 senesinin işlem miktarları açısından karşılaştırmaya tabi tutulmamasının nedeni, verilerinin sadece tek bir yıla ait olması ve bu yıla dair tüm vakıfların muhasebe kayıtlarının tespit edilememiş olmasıdır.

Tabloda yer alan toplam miktarlar ile ilgili bir diğer husus ise çalışmaların asıllarında yer alan toplam miktarlardan farklı olmalarıdır. Bunun sebebi çalışmaların asıllarında bu verilerin yer aldığı tabloda yaklaşık % 5 civarında gayr-i merbuh ve işlem nev'i belli olmayanların da yer alıyor olmasıdır. Kısacası

⁴⁴ İcâreteyn hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Kaya, "Osmanlı Hukukunda İcâreteyn".

⁴⁵ Murat Çizakça, İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi, çev. Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 117.

bu çalışmadaki tablo oluşturulurken gayr-i merbuh ve işlem nevi belli olmayanlar dikkate alınmamış ve tüm oranlar tekrardan düzenlenmiştir. Gayr-i merbuh ve nevi belli olmayan işlemlerin tabloya dâhil edilmemesinin sebebi ise bu çalışmanın bizzat para vakıflarında nakit işletme yöntemlerini konu ediniyor olmasıdır. Gayr-i merbuh işlemler, vakıfların işletilmeyen dolayısıyla ribh elde edilmeyen sermayelerini göstermektedir. Bu durum, gayr-i merbuh işlemlerin herhangi bir nakit işletme yönteminin kapsamına girmesi mümkün kılmamaktadır. İşlem nevi belli olmayanlar ise kayıtlarda sadece kişinin isminin ve işlem miktarının kaydedildiği ancak alınan teminat veya işlem nevi hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen işlemler kategorisini ifade etmektedir. İşlem nevi belirtilmeyen kayıtların da en nihayetinde 3 yöntemden birine ait olduğu düşünüldüğünde tablodaki verilerde ve oranlarda cüzi artış veya azalışlar meydana getirme ihtimali vardır. Ancak mevcut haliyle işlem nevi belli olmayanlara dair herhangi bir yorum yapmak mümkün olmadığından tabloya dâhil edilmemiştir.

Tabloda çalışmanın ele aldığı yılların her birinde vakıfların bir yılda yaptıkları işlem sayıları toplamı yer almaktadır. Buna göre 1139/1726 yılında 349, 1184/1770 yılında 713, 1198/1784 yılında 741 ve 1212/1798 yılında 628 ayrı kişiyle ikraz işlemi yapılmıştır. 1139/1726 yılında yapılan işlem sayılarının diğer yıllara göre az olmasının sebebi bu yıla ait muhasebe defterindeki vakıf sayısının 36 olması ve Üsküdar'daki tüm vakıfları kapsamamasıdır. Diğer yıllara ait muhasebe defterlerinde yer alan vakıf sayıları ise 80 civarındadır. Öyleyse 1139/1726 yılındaki vakıf sayısı ile işlem sayısının oranı, diğer yıllardaki vakıf sayıları ile işlem sayılarının oranına yakın olduğu söylenebilir. Ayrıca 1139/1726 yılına ait veriler sadece bu yıla ait kayıtlardan elde edilmişken daha önce de ifade edildiği üzere 1184/1770 yılı verileri 5 yıla, 1198/1784 yılı verileri 3 yıla ve 1212/1798 yılı verileri de 5 yıla ait kayıtlardan elde edilmiştir. Şöyle ki 1184/1770, 1198/1784 ve 1212/1798 yıllarındaki veriler esas olmak üzere bu yıllara ait muhasebe kaydı tespit edilemeyip daha sonraki yıllarda muhasebe kaydı tespit edilen vakıfların bir yıllık verileri tabloya dâhil edilmiştir. 1184/1770, 1198/1784 ve 1212/1798 yıllarında yapılan işlem sayılarının diğer yıllarda da hemen hemen aynı sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda yaklaşık bir hesap yapılacak olursa bu çalışmada, Üsküdar para vakıflarının yaklaşık 9.000* küsur işlem yaptığı ve bu işlemlerden hiçbirinin tablodaki işlemlerden farklı bir işlem olmadığı yani mudarebe ve inân gibi ortaklığa, bidaa ve karz gibi yardımlaşmaya dayalı her hangi bir işlem yapmadıkları tespit edilmiştir.

Bir takım fıkıh eserlerinde ve bazı vakfiyelerde vakfedilmiş paranın işletme yöntemleri arasında nazari olarak mudarebe ve bidaa gibi yöntemlere de yer verilmektedir. Bu durum para vakıfları üzerine yapılan bazı çalışmalarda⁴⁶ bu yöntemlerin Osmanlı döneminde fiili olarak da kullanıldığı şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Ancak hem Üsküdar para vakıflarını 70 yıllık bir sürede farklı farklı yılları baz alıp inceleyen bu çalışmada hem de *Özcan*'ın Kanuni dönemi Üsküdar para vakıflarını ele aldığı 54 yılı kapsayan çalışmasında para vakıflarının mudarebe ve bidaa gibi usulleri fiili olarak kullanmadığı açıkça görülmektedir. *Çizakça* da Bursa vakıfları üzerine yaptığı çalışmasında vakıfların yıllık gelirlerinin genellikle aynı miktarda olmasından hareketle bu usullerin kullanılmadığını, vakıfların muâmele-i şer'iyye ile işlem yaptıklarını ifade etmektedir.⁴⁷ *Gedikli* ise mudarebe üzerine yaptığı

* Durmuş'un ve Akkaya'nın çalışmaları 5 yıllık, Kaya'nın çalışması 3 yıllık ve Bektaş'ın çalışması 1 yıllıktır. Dolayısıyla birden fazla yılı kapsayan çalışmalarda her yıl yapılan işlemlerin toplam sayısının aynı miktarda olduğu varsayılırsa şu şekilde yaklaşık bir hesap yapılabilir: $(5 \times 713) + (5 \times 628) + (3 \times 741) + (349) = 9,277$.

⁴⁶ Bkz. İsmail Kurt, "Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat", Ensar Neşriyat, İstanbul 1996, s. 170; Ahmed Akgündüz, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, OSAV, İstanbul 1996, s. 223-226; Betül Aşar, "İslam Hukuk Tarihinde Para Vakıfları Ve Finansman Kaynağı Olarak Kullanılması", Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2011) sy. 14-16; Hamdi Döndüren, "Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 17, Sayı: 1, (2008) s. 20; Çiğdem Gürsoy, Şeyhül-İslâm Ömer Hüsameddin Ve Kazasker Mehmed Vahid Efendilerin Para Vakıflarına Dair Meşihat Arşivindeki 1698 Numaralı Defterin Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, s. 14.; Yakup Özsera, "Para Vakıfları Ve Risk Sermayesi Örnek Olay (Vakıf Risk Sermayesi A.Ş)", Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İşletme Eğitimi Bilim Dalı, Ankara (2008), s. 90-91; Mehmet Bulut ve Cem Korkut, "A Comparison Between Ottoman Cash Waqfs (CWs) and Modern Interest-Free Financial Institutions", Vakıflar Dergisi, Sayı 46, 2016, s.25; Mehmet Bulut ve Cem Korkut, "Financial Stability and Cash Waqfs: Samples of Rumelia Cash Waqfs", MPRA, Paper no:73902, 2016, s. 10.

⁴⁷ Murat Çizakça, Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları, İlmi Neşriyat, İstanbul 1993, s. 71; Çizakça burada her ne kadar kullanılan usulün sadece muâmele-i şer'iyye olduğunu belirtse de bir başka eserinde aynı çalışmasına binaen istiglalın de kullanıldığını ifade eder, İş Ortaklıkları Tarihi, s. 117, 118. Muhtemelen aynı dönemde Bursa'daki vakıflar da bu iki usulü kullanıyorlardı.

çalışmasında binlerce arşiv belgesini taramasına rağmen para vakıflarının mudarebe ile borç verdiklerine dair kesin bir bilgi elde edememiştir. Sadece bir belgede vakfın mudarebe ile borç vermiş olma ihtimalinin bulunduğunu ancak paranın vakfa mı ait olduğu yoksa vakıf çalışanına mı ait olduğunun tam olarak belli olmadığını söylemektedir.⁴⁸ Burada söylenmek istenen, araştırılan yıllarda ve diğer çalışmalarda para vakıflarının mudarebe ile işlem yaptıklarına rastlanılmamış olduğudur. Her ne kadar bazı vakfiyelerde teorik olarak ifade edilse de pratikte riskli ve uzun vadeli olan bu yöntem ile (en azından bu yıllarda ve zikredilen çalışmaların yapıldığı yıllarda) işlem yapmayı tercih etmedikleri tespit edilmiştir.

Sonuç

Diğer vakıfların icra ettikleri hizmetlerin yanı sıra ihtiyaç duyanlara borç vererek finansman sağlama fonksiyonu da icra etmeleri para vakıflarının revaç görmesini ve çok hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Para vakıflarının böyle hızlı bir gelişim göstermesindeki önemli etkenlerden biri, bu vakfi kurmak için her hangi bir mülke ve yüksek meblağda paraya ihtiyaç duyulmamasıdır. Böylece zengin olmayan geniş toplum kesimleri küçük nakdi birikimlerini vakfa dönüştürebilmişlerdir.

Vakıfların hizmetlerini devam ettirebilmeleri için sürekli bir gelir kaynağına ihtiyaç duyacakları aşikârdır. Gayrimenkul vakıfları bu mülkleri kiraya verip gelir elde ederken, para vakıfları da sahip oldukları nakit sermayelerini Osmanlı ulemasının İslam hukukundaki bazı akitleri geliştirerek ortaya çıkardıkları muâmele-i şer'iyye ve bey' bi'l-istiğlâl ile borç vermişler ve bunun sonucunda gelir elde etmişlerdir. Vakıfların bu işlemleri yaparken uygulayacakları oranlar devlet tarafından tahdid edilmiş ve vakıfların halka yüksek oranlarla borç vermelerinin önüne geçilmiştir. Sonuçta vakıflar hem hizmetlerini devam ettirebilmiş hem de bu hizmetlere yaptıkları masrafları finanse etmişlerdir. Vakıflardan borç alanlar ise ihtiyaç duydukları finansmanı belli oranlarla tedarik edebilmişlerdir.

Çalışmada, genel olarak vakıfların nakitlerini işletirken en fazla tercih ettikleri usulün pratik ve kolay olması hasebiyle muâmele-i şer'iyye olduğu ancak daha yüksek miktarlarda yapılan ikraz işlemlerinde tercih ettikleri usulün ise kendisinin bir teminat olması sebebiyle bey' bi'l-istiğlâl akdi olduğu tespit edilmiştir. Ferağ akdi ise kişilerin tasarruf hakkını devredecekleri gayrimenkullerinin bulunmaması veya bu akit için mütevellinin izinin gerekli olması gibi sebepler dolayısıyla çok fazla tercih edilmediği görülmüştür.

Çalışmada muhasebe kayıtlarında yer alan zimem bölümünde kayıtlı 9.000 küsur ikraz işlemi incelenmiş ve bu işlemlerin muâmele-i şer'iyye, bey' bi'l-istiğlâl ve ferağ bi'l-istiğlâl ile sınırlı olduğu görülmüştür. Elde edilen verilere göre mütevellilerin para vakıflarının nakit sermayelerini riski daha az ve kısa süreli olması hasebiyle muâmele-i şer'iyye ve bey' bi'l-istiğlâl akitleri ile işlettikleri tespit edilmiştir. Fıkıh kitaplarında ve bazı vakfiyelerde belirtilmesine rağmen riski fazla ve uzun süreli olan mudarebe türü ortaklıklarla vakıf paraların en azından çalışmanın ele aldığı dönemde işletilmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

A. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

- Bab Mahkemesi 3 numaralı defter.
- Balat Mahkemesi 2 numaralı defter.
- Evkâf-i Hümayun Müfettişliği Mahkemesi 2 numaralı defter.
- Eyüp Mahkemesi 49 numaralı defter.
- Galata Mahkemesi 90 numaralı defter.
- Hasköy Mahkemesi 5 numaralı defter.
- İstanbul Ahkâm Defterleri 7 ve 12 numaralı defterler.
- İstanbul Mahkemesi 3, 12, 41 ve 45 numaralı defterler.
- Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi 311 ve 312 numaralı defterler.

⁴⁸ Fethi Gedikli, Osmanlı Şirket Kültürü XVI XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 96

Rumeli Mahkemesi 21 numaralı defter.

Üsküdar Mahkemesi 1, 488, 541 ve 573 numaralı defterler.

B. Diğer Eserler:

Abdurrahim Efendi, Menteshzâde (v. 1128/1716), **Fetâvâ-yı Abdurrahim**, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure, İstanbul 1243.

Ahmed Cevdet b. İsmail, **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye**, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300 (Süleymaniye, İbrahim Efendi, 340).

Akgündüz, Ahmed, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, İstanbul: OSAV, 1996.

Akifzâde, Abdurrahim b. İsmail b. Mustafa Akif el-Amasî (v. 1223/1808), **Mecelletü'l-Mehâkim**, yazma, yy., ts. (Süleymaniye, Kasidicizâde 274).

Aşar, Betül, "İslam Hukuk Tarihinde Para Vakıfları Ve Finansman Kaynağı Olarak Kullanılması", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE, 2011.

Atâullah Mehmed Efendi (v. 1127/1715), **Mecmûa-i Atâiyye**, müst. Ali b. Yahya, yazma, İstanbul 1140 (Süleymaniye, Esad Ef. 920).

Bardakoğlu, Ali, "Ferâğ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. 12, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Bektaş, İsmail, "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1139/1726)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, 2017.

Benderî, Kasım, **el-Vakıatü'l-kebiratü'l-Giridiyye**, yazma, İstanbul 1198 (İstanbul Müftülüğü Ktp. 162).

Birgivi, Muhyiddin Mehmed b. Pir Ali (v. 981/1573), **er-Reddu alâ Ebussuûd fi Nakfi'n-Nukûd**, yy., yazma, ty. (Sül. Ktp. Laleli, nr. 466).

Bulut, Mehmet ve Korkut, Cem, "Financial Stability and Cash Waqfs: Samples of Rumelia Cash Waqfs", **MPRA**, Paper no:73902, 2016.

Bulut, Mehmet ve Korkut, Cem, "A Comparison Between Ottoman Cash Waqfs (CWs) and Modern Interest-Free Financial Institutions", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 46, 2016.

Çizakça, Murat, **İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi**, Şehnaz Layıkel (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Çizakça, Murat, **Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.

Döndüren, Hamdi, "Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 17, Sayı: 1, (2008).

Durmuş, Muhammed Emin, "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1184-1188/1770-1174)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, 2016.

Durmuş, Muhammed Emin ve Bektaş, İsmail, "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu", **Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 3, Sayı 2, (2017).

Dürrizade, es-Seyyid Mehmed Ârif Efendi (v. 1215/1800), **Netîcetü'l-fetâvâ**, ter. Seyyid Hafız Mehmed el-Gedusî, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1265.

Ebussuud Efendi, **Fetava**, SK, İsmihan Sultan, nr. 223.; İsmihan Sultan nr. 226.

Erdoğan, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Rağbet Yayınları, , 2010.

Erzurumî, Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa (v. 1225/1810), **Sefinetü'l-fetâvâ (1216/1801)**, müst. Ali b. Ahmed el-Ofî el-Paçanî, yazma, İstanbul 1254 (İstanbul Müftülüğü Ktp. 169).

- Erzurumî, Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed (v. 1173/1759), **Bahru'l-fetâvâ**, müst. Ahmed b. Muhammed, yazma, Erzurum 1168 (Süleymaniye, Hamidiye 605).
- Feyzullah Efendi (v. 1115/1703), **Fetâvâ-yı Feyziyye**, Pertevniyal, nr. 347, Darü't-Tıbaati'l-Âmire, İstanbul 1266.
- Gedikli, Fethi, **Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Gürsoy, Çiğdem, “Şeyhü'l-İslâm Ömer Hüsâmeddin Ve Kazasker Mehmed Vahid Efendilerin Para Vakıflarına Dair Meşihat Arşivindeki 1698 Numaralı Defterin Değerlendirilmesi”, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2011.
- Halebî, İbrahim b. Mustafa b. İbrahim (v. 1190/1776), **Tuhfetü'l-Ahyâr**, yazma, yy., h. 1152 (Süleymaniye, Nâfiz Paşa 261).
- Hızlı, Mefail. 1998. “Osmanlı Dönemi Bursa’sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış”. **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 7(7): 183–91.
- İbn Kemal, **Mühimmat’ül-Fetava**, SK, Kılıç Ali paşa, nr. 464.
- Kaya, Süleyman, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari Ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2007.
- Kaya, Süleyman, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C.15, Sayı.29, (2010/2), ss.95-132.
- Kaya, Süleyman, “**Osmanlı Hukukunda İcâreteyn**”, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Köse, Saffet, “Hiyel”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. 18, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kurt, İsmail, **Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996.
- Özcan, Tahsin, **Osmanlı Para Vakıfları Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği**, Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- Özsaraç, Yakup, “Para Vakıfları Ve Risk Sermayesi Örnek Olay (Vakıf Risk Sermayesi A.Ş)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Sunullah b. Ali (v. 1137/1724), **Mecmûa-i Mesâil-i Fıkhiyye** (h. 1127), yazma, yy. ty. (Süleymaniye, Aşir Ef. 403).
- Şerifzâde, Şeyhülislam Atullah Mehmed Efendi (v. 1226/1811), **Revâyihi’z-Zekiyye fi Fihrisi’l-Fetâvâ’t-Türkiyye**, yazma, yy. ty. (İstanbul Ü. Merkez, T3244).
- Tarikatçı Emir, Şeyh Mustafa b. Abdullah Efendi, **Tebyînü’l-Merâm**, müst. Seyyid Mehmed b. Ahmed, yazma, yy., h. 1166 (Süleymaniye, H. Hayri – H. Abdullah Ef. 186).
- Tosyevî, Osman b. Mehmed, **Fevâidü’l-fetâvâ’l-Osmaniyye**, yazma, yy. ty. (İstanbul Müftülüğü Ktp. 310).
- Zekeriyyazade, Şeyhülislam Yahya Efendi (v. 1014/1605), **Fetava-yı Yahya Efendi**, der. Esiri Mehmed Efendi, müst. Ali b. El-Hâc Mehmed es-Sirozî, yazma, İstanbul, h. 1091 (Süleymaniye, Esad Ef. 1087; İ.Ü. Hukuk Fak. Ktp., İsl. 296).